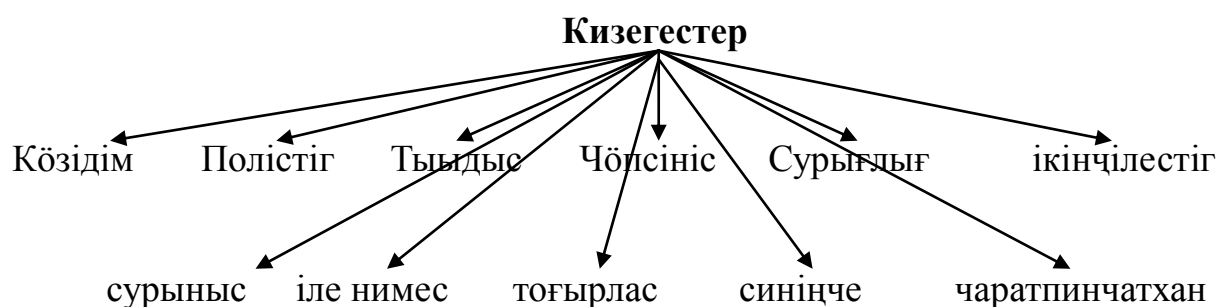


Кизегестернің тузазы хоостыра пөліктері. Кизегестерні орта пазары



Кизегестернің пөліктері	Тузалары	Көзідімнер
1. Көзідім: <i>мына, ана, тігіне</i>	Пу кизегестер көзідіг местоимениелернең паза хай пірее наречиелернең палғалызып, оларның тузаларын іле итчелер, чарыгчалар.	Мына мында мінің төреен- өскен аалым. Ана анда чарых оттар, ана анда чарых чүректер, Тігіне тігі иргі тураларзар харп көрдек (СЧ)
2. Пөлістіг: <i>ла (ле, на, не)</i>	Пу кизегес көп предметтердең, признактардаң, действиелердең пір ле предмет, признак, действиеденер чоох парчатханын таныхтапча.	Тигірде чалғыс ла пулудыцах халтыр. Магазинде хызыл ла оңніг ручкалар халтыр.
3. Тыыдыс: <i>даа (дее, таа, тее), иң, угаа, най, нооза, улам, уламох, саңай, хай-хай, -дыр, -ір, -тыр, -тір</i>	Пу частицалар чоохтағдағы тиксі сағысты алай андағы ал-алынча сөстернің паза сөс пірігістерінің тузаларын тыыгчалар, піреезіне хоза туза пирчелер. Даа кизегес көп тузалығ полча. Ол таныхтпча: 1) тыыдысты 2) тоғырласты (молчастығ наклонениеде турчатхан пол-полызығлығ иділіснең хада). -Дыр кизегес, имялығ чоох чардыхтарынаң пірге пазылып, прай чоохтағның тузазын тыыгтча. Иң, угаа, най, улам, уламох, хай-	Пістің тайга аңнарға даа, хустарға даа най. Аның табызын ис салып, Паскир дее чызынчағын түзірібіскен (ИК) Кічіг дее полза, чапчаң, хыйыр даа полза чиркеен (хозан) Ох, хайдаг ізіг күндір (МК) Пірее чахайахтар най ла

	<i>хай, саңай</i> кизегестер пілдірістернің паза наречиелернің тиңнестіріс синін паза тыдыс формаларын пүдірерге полысчалар.	<i>тадылыг чыстанчалар (АС). Иирде аннаң хай-хай хорғыстыг чил насталыбысхан.</i>
4. Чөпсініс: <i>-ох, -өк, я, чізе (ізе)</i>	Пу кизегестер пасха кізінің алай постың чооғынаң алай сағызынаң чарасчатханын таныхтапчалар	<i>Аал хойлары тағларзарох чөрчеткеннер. Я, полар ниме табырах полча (ИК); Чытте көйің күлүк кізі полган чізе (НТ)</i>
5. Сурығлығ: <i>ба (бе, па, пе, ма, ме), нөös, чөбе, а, я, чи</i>	Ба кизегес аймах пасха тузалығ сурығларны пирерге полысча. Нөös кизегес, сурығдаң пасха, ікінчілес модальной тузаны паза, ағаа хоза, кізінің көңнін (ачырғасты, үрүгүсті, хорғысты, өріністі) таныхтапча. Чөбе кизегес сурынчатханын, чөптепчеткенің көзітче. Я кизегес сурығлығ тузада удаа тузаланылча, пу кизегес хоостыра чоохтанчатхан кізі чоохтасчатхан кізідең поэның чооғынаң чарасчатханын/ чараспинчатханын сурча	Нөös чаалазарға килізер? (Н. Дом.) Нөös мин паза пір дее кізее кирек нимеспін? Нөös чалазарға килізер? Син таңда килерзің, чөбе ? Син мінің сын сағызымны пілерге сағынчазың, я ? Хайхастыг аңыцах, я ?
6. ікінчілестіг: <i>ни, па ни (пе ни, ба ни, бе ни, ма ни, ме ни), ба ни за (бе ни зе, па ни за, пе ни зе, ма ни за, ме ни зе), таң</i>	Пу частицалар полызиинаң чоохтанчатхан кізі чооғындағы нимее чаксы ізенминчеткенің таныхтапча. Ни кизегес сурығлығ үннең чарыдылча.	Наңмыр чагар ба ни за . Син міні таң саңайға үдесчезің ме? Хайда ла ни ол сагам?
7. сурыныс: <i>-дах, (-дек, -тах, -тек), хайа</i>	Сурынысты, күстепчеткенін нымзатарға полысча.	Иразан, хайа тамкы пирдек, иртіп тее парар, арса. (МК) Ката, аарлиичаам, чаксылан обед тимнеп салдах (МК)
8. іле нимес: <i>-да, -де</i>	Пу кизегестер полызиинаң іле нимес местоимениелер пүтче, ол местоименелернең хада тузаланылча, че іле нимес тузада.	Көзенекті кем-де тохлатхан.
9. тоғырлас: <i>за (зе, са, се), чох, нимес</i>	Пу кизегес хайдағ-да нимее тоғыр полчатханын таныхтапча.	Аал кічиг, че школа за улуг полтыр. Көпке харасса, көмес тее чох полар. Семен Прокопьевич Кадышев хайчы ла нимес , ол ырчы даа, поэт тее полча.
10. синінче: <i>хати, арах</i>	Хати кизегес действиенің хай син	

	ирткен синін таныхтапча. <i>Арах</i> кизегестер пілдірістернің толдыра нимес формадын пүдірерге улысча. Пілдірігнің сині ортымах синнең түзіре полчатханын көзітче.	<i>Хысхызына одың көп арах тимнирге кирек.</i>
11. чаратпинчатхан: <i>чох</i>	Пу кизегес кизе тоғыр, чаратпинчатхан тузада тузаланылча.	Чох , <i>парбаспын.</i>

Кизегестерні орта пазары

Кизегестер сөстернең хада үс пасха ондайнаң пазылчалар: сөснең пірге, сөснең дефис пастыра, сөснең алынча.

1. **-ох, өк** чөпсініс, **-дах, -дек, -тах, -тек** сурыныс кизегестер сөснең пірге пазылчалар: *пардах, килдек, парғанох, килгенөк.* (*Көрдек, амды саңай пасха өңніг машина тур тастабыстыр аның туразы хыринда.* (А. Сул.))

2. іле нимес **-да, -де** кизегестер дефис пастыра пазылчалар: *ниме-де, хайда-да, хақан-да* (— *Ооллар, киліңердек неер, мында хайдаг-да істер!* — *хысхырча Панка* (ДЧ))

3. Прай пасхазы алынча пазылча: *олған даа, кізі ле, иң улуг, кічіг арах.*

Че даа (дее, таа, тее) паза ла (ле, на, не) кизегестер піреде сөстің ортызына кір парчалар, ол сөснең пірге пазылчалар: *ойнаптаачатса, парбиндаача, киллече, паслача.* (*Сах андох чапчаң аңыцах, чигірен тілліг чалын на чіли, харагай төзінең аның тигейінзер учуга халған.* (АР).

Я, чох, таң кизегестер хақан даа запятойнаң чарылчалар, пасхалары — чарылбинчалар.

-ох, -өк кизегестер, гласнайға тоозылчатхан сөстерге хозылчатсалар, сөстің халғанчы гласнайы түс халча: *кізөк, палох, тілөк.*

Сөс узун гласнайға алай **о, ө, и** гласнайларға тоозылчатса, сөс соондағы гласнай түспинче: *харааох, кичееөк, пызоох, хостиох.*

Кизегес хубулбинча.

Чоохтағның члені полбинча.

Идер тоғыстар

1. Чоохтағларны орта үннең хығырыңар. Кизегестерні таап, оларның пөліктерін чарыдыңар.

1. Нөös пу аалдағылар прайзы ла ыырчылары Фёдорның? 2. Нөös мин паза пір дее кизее кирек нимеспін. (М. Кильч.) 3. Син минің сын көңнімні пілерге сағынча-зың, я? (М. Кильч.) 4. Син мині таң саңайға үдесчезің ме? (С. Чар.) 5. о, синің дее тіл парох ноо. (Н. Дом.) 6. Килдек пеер, чоохтап пирдек чахсы чонның алнында, хайди чааласхазың, хайдағ городтарны алғазың? (В. Шул.) 7. — Сынап па? ікі чирде бе? ічем чи хайди полар? — ікінчілепче Игурак. (А. Сул.) 8. — ізе, тайғада адайлар киректер чи. Мында тиктең не хайынминча поларзар, я? — сурыбысты оолағастың чистезі. (А. Сул.)

2. Кизегестерні таап, оларның тузазы хоостыра пөліктерін көзідіп, пазыңар.

1. Көрчезер, чазының даа, тайғаның даа чахсы сарилары пар. (Д. Чан.) 2. Мин зе аның көңнін түзірбеем. Чоохтабаам ол имчіні чахсы таныпчатханымны, аның мының алнында пос тілін уғаа маңат пілгенін. (С. Кар.) 3. Школаның директоры көп тее ние чоохтабаан, полған на кізі чайғызын, пір дее ние итпин, тик иртірбеске кирек теен. Хайзылары школа хыриндағы ние-ноо өскірчең чирде тоғынарлар, піреелері хайдар-да чир көрерге парарлар. Че мин не сағысха түзібістім. (Д. Чан.)

3. Точкалар орнына килістіре кизегестерні турғызыңар. Чоохтағның тузазы алыспаан ма, чарыдыңар.

Аалны харасхы тиксі ... чаап салған. Күн кірізі ... сала хазарчатхан. Мал ..., адай-хус ... табыс сығарбаан. Фёдор Павлович харасхыны өтіре тыңнан көрген. Че хаңаа тығдыразы пір ... истілбеен. Харасхы, улам ... хойып, пуларны хара чирге чаба пазыбызарға иткен осхас улыбысхан. Фёдор Павловичке хақан ... мындағ өкіс, өкпеленістіг көөл учураспаан полған. ол

пір ... хабыныстыҕ сағыс кирін полбин одырған.

— Федя, паланың иди от ... чили күйче. Аны чатырарға кирек, — үрбеңнеен Арина. (Н. Доможаков)

Тузаланчаң кизегестер: дее, ле, даа, таа, на, ла.

4. Скобкаларны азып, орта пазыңар.

Истиҕ, амыр аал пістиң, чуртаан чирібіс (тее) сіліг. Кистінде пөзік тағлар паза тайға хыри. Алнында, тізең, чазы чайылча. Илбек чазы. Хачан (да) ол чазыда улуғ чаа полтыр. Ам (даа) соған пастары паза хачан (да) ханға патхан таттыҕ пычахтар таапчалар. (К. Нербышев)

Тузаланчаң литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиеси/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.